

ՍԱՐԵԱՆԸ ՎԵՆԵՏԻԿՈՒՄ. 1924 Թ.

1924 թ. Վենետիկի ԺԴ միջազգային ցուցահանդէսը կամ, ինչպէս ընդունուած է ասել, Վենետիկեան Բիենալէն նշանակալի եւ աննախադէպ իրադարձութիւն էր Ռուսաստանի եւ մանաւանդ Հայաստանի համար, որի արուեստը առաջին անգամ պէտք է ցուցադրուէր Եւրոպայում:

Սկսած 1895 թ., երբ Վենետիկի ամենագեղատեսիլ վայրերից մէկի՝ Ջարդինի Պուրլիչիի տարածքում խոյացաւ առաջին ցուցահանդէսային պալատը, Վենետիկեան բիենալէները ձեռք բերեցին կայուն եւ համաեւրոպական ճանաչում թէ՛ աշխարհի տարբեր երկրների արուեստի գործերի ընդգրկմամբ, թէ՛ այցելուների քանակով: Երկու տարին մէկ կազմակերպուող այս ցուցահանդէսները լայնօրէն լուսաբանուում էին մամուլում, հրատարակուում էին նրանց նուիրուած գեղարուեստական ամսագրերի յատուկ համարներ եւ մենագրութիւններ: Տարէցտարի աճում էր գնողունակ այցելուների հետաքրքրութիւնը այդ յիշուած միջազգային դարձած «արուեստի տօնավաճառի» հանդէպ: Տարիների ընթացքում Ջարդինի Պուրլիչիի տարածքում իրենց մշտական տաղաւարներն են կառուցում Ֆրանսիան, Անգլիան, Հոլանդիան, Իսպանիան, Գերմանիան, Բելգիան, Հունգարիան եւ Ռուսաստանը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին բիենալէների գործունէութիւնն ընդհատուեց մինչեւ 1920 թ.: Այդ տարի ռուսական տաղաւարը յատկացուեց ռուս տարագիր նկարիչներին եւ միայն 1924 թ. Իտալիայի կողմից Սովետական Միութեան պաշտօնական ճանաչումից յետոյ, հնարաւոր դարձաւ Ռուսաստանի մասնակցութիւնը Բիենալէին: Տասը տարուայ ընդմիջումից յետոյ Եւրոպայում պէտք է ներկայացուէր նոր յեղափոխական Ռուսաստանի արուեստը, ինչն, ի հարկէ, մեծ պատասխանատուութիւն էր պահանջում ցուցահանդէսի ռուսական բաժնի կազմակերպիչներից:

Ի դեպ, 1924 թ. Բիենալէի կազմկոմիտէում ընդգրկուած էին ժամանակի ռուս ճանաչուած արուեստարանները՝ Բ. Ն. Տէրնովեցը, Յ. Ա. Տուգենհոլզը, Ա. Մ. էֆրուսը, Վ. Ռ. Վիպպերը, Գեղարուեստի ակադեմիայի պրեզիդենտ Պ. Ս. Կոզանի գլխավորութեամբ, իսկ գեղարուեստական խորհրդի նախագահն էր Լուսժողովոյ Ա. Վ. Լունաչարսկին։ Ինչպէս գրուած է Տէրնովեցը 1924 թ. հրատարակած «արուեստի XIV Միջազգային ցուցահանդէսը Վենետիկում» յօդուածում. «Մենք պէտք է ձգտէինք առաջին հերթին հաւաստել մեզ մօտ քարճորդակ արուեստի գոյութեան փաստը»-ի [...] եւ այն, որ «չնայած սովի եւ պատերազմական տարիների ծանրացուցիչ հետեւանքների, արուեստը Ռուսաստանում շարունակում էր ապրել, զարգանալ եւ առաջ քերել երիտասարդ նոր տաղանդներ»¹։

ԺԴ. միջազգային Բիենալէում Սովետական Միութեան արուեստը ներկայացնում էին միայն երկու հանրապետութիւն՝ Ռուսաստանն ու Հայաստանը։

Հայաստանի Լուսժողովին՝ Աքքանազ Մուսեանին ուղղուած իր նամակում (1924 թ., յունիսի 23, Վենետիկ)² Սարեանը գրել է. «Մենք Մոսկուայից ոչ մի հրաւեր չէինք ստացել, իսկ հրաւերն եկել էր Անդրկովկասեան ներկայացուցչից Խալիլայում»։ Այդ ներկայացուցչիչը Պօղոս Մակինցեանն էր՝ Սարեանի վաղեմի ընկերը եւ նրա արուեստի երկրպագուն։ Լուր առնելով Վենետիկում կազմակերպուելիք միջազգային ցուցահանդէսի մասին, Հայաստանի մասնակցութեան հարցը քննարկութեան է դրուում Կերպարուեստի աշխատողների ընկերութեան ժողովում եւ զրական լուծում ստանում։ Մ. Սարեանին լիազօրում են ներկայացնել Հայաստանը ցուցահանդէսի մոսկովեան կազմկոմիտէի հետ բանակցութիւններում։

1924 թ. ապրիլի 16-ին Սարեանը մեկնում է Մոսկուա՝ կազմակերպչական հարցերը լուծելու նպատակով, Մուսեանին ուղղուած մայիսի 5-ի նամակում նա տալիս է հետեւեալ տեղեկութիւնը. «Մինչեւ հիմա մեր գործերը լաւ են գնում։ Մեր 25 նկարներից, որ ներկայացրինք, 20-ը գնում են Վենետիկ.

¹ Б. Н. Терновец. Письма. Дневники. Статьи, М. 1977, էջ 158-159: Այստեղ եւ հետագայում մէջ է բերում թարգմանարար։

² Աքքանազ Մուսեանին ուղղուած Սարեանի նամակները պահպանում են ՀՀ Հասարակական եւ քաղաքական փաստաթղթերի կենտրոնական պետական արխիւում (ֆոնդ 4010, ցուցակ 1, գործ 64, թթ. 1-8)։

Մ. Սարեան 12, Եղ. Թադևոսեան 1, Վ. Սուրենեանց 2, Փ. Թերլեմեզեան 1, Ս. Առաքելեան 2, Տարագրոս 2: Զընդունուած նըկարները հետեւեալներն են. Սուրենեանց 2, Թադևոսեան 1, Առաքելեան 1, Շարբաբեան 1: Իմ նկարները մասնաւորապէս մեծ յաջողութիւն ունեն [...]:

Այսպիսով, հայ նկարիչների մասնակցութիւնը Վենետիկեան Միջազգային ԺԴ. Բիենալէին ապահովուած էր: 1924 թ. յունիսի 1-ին Սարեանը՝ նկարիչ Պետր Կոնչալովսկու, արուեստաբաններ Տէրնովեցի, Շապուշնիկովի, Տուզենհոլտի եւ ցուցահանդէսի միւս կազմակերպիչների հետ արդէն Վենետիկում էր: Այնտեղից նա գորում է Մուսեանին. «Խորհրդային ուրիշ հանրապետութիւնների բացակայ լինելը որոշ չափով դժուարացրեց մեր գործը, բայց ես կուում էի, եւ վերջ ի վերջոյ յաջողուեց մեզ ստանալ մի պատ, որի վրայ մեր բոլոր նկարները կախ տուեցի եւ կատալոգի մէջ էլ յիշուեց մեր առանձին հանրապետութեան նկարիչներ լինելը: [...] Մեր մասնակցութիւնը Վենետիկում աւելի, քան մեզ կարծում ենք, ունի նշանակութիւն: Հայ գաղութները ակներեւ տեսան, որ կայ Հայաստան, կայ կուլտուրա [...]:

Մինչեւ 1924 թուականի Վենետիկեան միջազգային ցուցահանդէսը, Սարեանն իր գործերով արդէն մասնակցել էր մի քանի միջազգային ցուցահանդէսների՝ 1909 թ. Հռոմում, 1912-ին՝ Լոնդոնում, 1914 թ.-ին Շուէդիայի Մարմո քաղաքում եւ այդ ցուցահանդէսներին նա ներկայանում էր որպէս Ի. դարի ռուսական նորարարական արուեստի հիմնական դէմքերից մէկը:

Վենետիկեան Բիենալէն Սարեանին հնարաւորութիւն տուեց հանդէս գալ որպէս հայ արուեստի գործիչ, ներկայացնել բազմադարեան հարուստ մշակոյթ ունեցող նոր Հայաստանի կերպարուեստը: Եւ Սարեանի ջանքերով էր, որ Բիենալէում պիտի ներկայացուէր նաեւ ժամանակակից հայկական կերպարուեստը, այնպէս որ Խորհրդային Միութեան հէնց առաջին տարիներից Սարեանը մեծ ներդրում ունեցաւ Հայաստանի գեղարուեստական կեանքի վերածնման, նոր մշակութային օջախների ստեղծման եւ հայ արուեստի պրոպագանդման բնագաւառում: Գալով հայրենիք՝ նա իր շուրջը հաւաքեց հայ մշակոյթի փայլուն գործիչների մի ամբողջ համաստեղութիւն:

Հետեւելով Սարեան մշակութային գործչի անցած ուղին՝ հասկանում ես, որ Մուսեանին ուղղուած նրա խօսքերը խորապէս ապրուած են եւ անկեղծ:

«Ես այսօր ինձ երջանիկ եմ զգում, որ իմ տարիների աշխատանքը չկորաւ եւ Հայաստանը իւր դէմքով է դուրս գալիս հաւասար ուժեղների հետ: Կուլտուրա ստեղծելու համար պէտք է ունենալ տակ ունենալ հող, ոչ թէ անսահման տարածութիւն: Գուցէ տարօրինակ թուայ քեզ այս պաթոսը, բայց Հայաստանում անկեղծօրէն ստեղծագործողը ուրիշ կերպ չի կարող մտածել» (1924, յունիսի 23, Վենետիկ):

Մօտենում էր Ժ. Դ. միջազգային Բիենալէի բացման օրը: Տէրնովեցի իր նամակներից մէկում գրում է. «Ռուսական տաղաւարը [...] քաղկացած է երեք դահլիճներից, դուք բարձրանում էք բացօթեայ աստիճաններով եւ մտնում ապակեպատ միջանցքը [...]: Միջանցքից ներս էք մտնում գրաֆիկայի սրահը: Մեծ դահլիճը տանող մուտքից ձեզ ողջունում են երրորդ դահլիճի գլխաւոր պատից կախուած Սարեանի ներկարների գուարթ գոյները: Դա միանգամից բարձացնում է ձեր տրամադրութիւնը եւ ամբողջ տաղաւարին հաղորդում տօնական շփեղ մթնոլորտ»³:

Խորհրդային տաղաւարի պաշտօնական բացումից առաջ՝ յունիսի 17-ին, կայացաւ արտասահմանեան լրագրողների համար կազմակերպուած յատուկ վերնիսած, ուր բացման խօսք ասաց ցուցահանդէսի խորհրդային բաժնի նախագահ, գեղարուեստական զիտուժիւնների պետական Ակադեմիայի պրեզիդենտ՝ Պետր Կոզանը: Բարձր գնահատական տալով տաղաւարում ներկայացուած արուեստի գործերին՝ նա առանձին գոհունակութիւն յայտնեց Ռուսաստանի եւ Իտալիայի միջեւ մշակութային կապերի վերահաստատման համար:

Սարեանի արխիւում պահպանուած է Հայաստանի ժողովուրդի խորհրդի քարտուղար Լուկաշինին ուղղուած Կոզանի հեռագրի պատճէնը, ուր մասնաւորապէս ասուած է. «Յունիսի 17-ին տեղի ունեցաւ Սովետական հանրապետութիւնների տաղաւարի վերնիսածը: Ներկայ էին իտալական, եւրոպական թերթերի բազմաթիւ ներկայացուցիչներ: Հայկական քաժինը, եւ մանաւանդ Սարեանի նկարները, մեծ ուշադրութեան արժանացան»: Տէրնովեցի նամակներում նշոյալէս նշուած է Սարեանի նկարների առաջ բերած մեծ հետաքրքրութիւնը. «Բացի իտալական լրագրողներից կային նաեւ մի քանի ամերիկուիներ, որոնք ուղիակի ցնցուած էին Սարեանով եւ սուպրեմատիստներով: Նը-

³ Բ. Տէրնովեցի նոյն գրքի՝ էջ 151:

րանք Սարեանի վրայ թափեցին հարցերի մի տարափ, որոնց նա պատասխանում էր կամաւոր թարգմանիչների օգնութեամբ»⁴:

Երկու օր յետոյ՝ յունիսի 19-ին, Բիենալէում տեղի ունեցաւ ՍՍՀՄ տաղաւարի պաշտօնական բացումը, որն անցաւ մեծ շուքով: Ինչպէս մանրամասն նկարագրում է ժամանակի մամուլը, բացմանը ներկայ էին Վենետիկի պաշտօնեայ անձինք, գիտնականներ, նկարիչներ, անուանի կոլեկցիոներներ: Տաղաւարի դիմացի հարթակը լեփ-լեցուն էր շքեղ հագնուած կանանցով եւ պատուաւոր հիւրերով: Զարդինի Պուրլիչիի նաւակայանում պատուով դիմաւորեցին մոտորային նաւակով ժամանած Սովետական Միութեան դեսպան Կ. Կ. Իւրենելին՝ իր տիկնոջ հետ: Երբ դեսպանը ոտք դրեց դէպի ռուսական տաղաւար տանող աստիճանները, շէնքի գլխին ծածանուեց կարմիր դրօշը: Տաղաւարի բացման արարողութիւնը նկարահանուել է:

Այդ օրը մեծ ուրախութիւն պարգեւեց շուրջ չորս տարի Վենետիկում ապրող եւ հայրենիքն անչափ կարօտած Աւետիք Խաչակեանին, որը մինչ տաղաւարի բացումը բազմիցս այցելել էր այն եւ հիմա յուզուած սպասում էր, թէ ինչպէս կ'ընկալուի Հայաստանի, մանաւանդ Մ. Սարեանի արուեստը հարիւրաւոր օտար այցելուների կողմից:

«Ես պաիլիոնում կանգնել էի Մ. Սարեանի նկարների մօտ, - գրում է Ա. Խաչակեանը իր ակնարկում, - ուզում էի լսել այցելողների կարծիքները, նրանց տպաւորութիւնների արտայայտութիւնները: Ես խօսում էի ինքս ինձ հետ. - «Սարեանը Հայաստանի պէյզաժների, բնութեան վառ երանգների երգիչն է, արդեօք ի՞նչ եմ զգալու օտարները»: Ես յուզուած էի եւ անվերջ կրկնում էի մտքիս մէջ՝ Հայաստանի երգիչն է, Հայաստանի երգիչն է: Ահա մօտենում է երկու տիկիների հետ Վենետիկում քնակուող գերմանացի անուանի նկարիչ Զիմլը: Կանգնեց Սարեանի նկարների առջեւ. «Ա՛յ սա հետաքրքիր է, հետաքրքիր գործեր են, թաւր է, նոր գեղեցկութիւն է ինձ համար, ուրոյն կոլորիտ ունի, տեսնեմ ի՞նչ երկրից է...»: Ես մղուեցի դէպի նա: «Ա.րմենիա», - ասացի ես ներքին հպարտութեամբ: «Զե՛ր գործերն են», - հարցրեց տիկիներից մէկը: «Ո՛չ, իմ ընկերոջն է՝ Մարտիրոս Սարեան», - պատասխա-

⁴ Նոյն տեղում, էջ 154:

նեցի ես: Նկարիչ Զիմելը մի անգամ էլ նայեց նկարներին եւ դարձաւ ինձ, ժպտալով. - «Ես սիրեցի ձեր Արմէնիան»⁵:

Այսպիսի խանդավառութեամբ էին ընկալուում վենետիկեան ցուցահանդէսին ներկայացուած Սարեանի բնապատկերները, թէ հայերի, թէ օտարերկրացիների կողմից: Նրա «Հայաստանը», «Գունապեղ բնանկարը» - Հայաստանի բնաշխարհի սինթեզն են, խտացումը, համայնապատկերը, ժամանակակից արուեստի միջոցներով արտայայտուած հայոց երկրի ամբողջական, վառ եւ գուտ ազգային կերպարը: 20-ական թուականներին սարեանական բնապատկերներում սկսում են իշխել էպիկական մօտիւնները եւ մոնումենտալ ձեւերը: Գոյնի միջոցով է Սարեանը կառուցում իր բնապատկերների տարածքային պլանները, ծաւալները, օղային պերսպեկտիւան: Պատկերելով ուժալ տեսանելի օբյեկտներ՝ Սարեանը միաժամանակ ձգտում է դրանց քնարական ընդհանրացմանը:

«Հայաստան» նկարը, որը Պետթատրոնի յայտնի վարագոյրի տարրերակներից մէկն է, խտացումն ու համադրութիւնն է հայոց բնաշխարհի: Հեռւում երեւում է Մասիսը, յետոյ՝ Արագածը, Արայի լեռը, կտաւի երկու կողմից բազալտէ սիւնաձեւ ժայռերը իրենց մէջ են պարփակում վառ գոյներով յագեցած դաշտերն ու հովիտները, արտերն ու անտառները, քարափներից մէկի վրայ խոյանում է մի հին եկեղեցի, իսկ գիւղական տան հարթ կտուրին շուրջպարի են բռնուել հայ աղջիկները: Եւ այս ամէնի վրայ իշխում է ներդաշնակութիւնն ու անդորրը: Մ. Սարեանի «Հայաստան» բնանկարը դարձաւ մեր երկրի իւրօրինակ խորհրդանիշ-պատկերը:

Համեմատելով Հայաստանի ու Իտալիայի լեռները՝ Սարեանը գրում է. «Իտալիայի լեռները շատ քարձր չեն եւ ծածկուած են այգիներով, արտերով, կանաչով: Այստեղ բնութիւնը այնպիսի ինլացնորութիւն չի արել, ինչպէս մեզ մօտ՝ կովկասում, որտեղ ջարդել, իրարից բաժանել եւ ձեան գծից վեր է շարտել հսկայական լեռնակոյտերը, ստեղծել փրփրալից գետեր ու ջրվեժներ, գլխապտոյտ խորիւրատներ, կիրճեր ու հովիտներ»⁶:

⁵ Ս.Ի.ՇՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ, Արուեստի մասին, Է- 1977, էջ 117:

⁶ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՍԱՐԵԱՆ, Գրառումներ իր կեանքից, Է. 1966, էջ 173:

Յուցահանդէսում ներկայացուած միւս կտաւը՝ «Լեռնային բնանկարն» է. հայոց բնաշխարհի լեռները կարգաւորականաւ, մուգ կանաչ գանգուածներ հորիզոնի գծից իջնում են դէպի գոյնըզգոյն հանդերն ու դաշտերը, որտեղ հայ գիւղացին գրադուած է իր առօրեայ գործով՝ եզներն ու գոմէշները լծած հերկում է հողը:

«Լեռնային բնանկարին» յաջորդում է «Երեւան» կտաւը, աշնանային վառ գոյներով, օդը յագեցած է արեւի լոյսով, կրտաւի խորքից կարծես ջերմութիւն է ճառագում, ոսկեգօծ ծառերը ներդաշնակում են հին Երեւանին այնքան բնորոշ հարթ տանիքներով տներին: Նկարի վերին մասի երկու անկիւններում երկնքի կապոյտի մէջ են մխրճուած նարնջին տուող տուֆակերտ մի նոր շինութիւն եւ մի հին եկեղեցու սլացիկ գմբէթ: Կտաւի առաջին պլանում՝ ջրով լի կփերի ծանրութեան տակ կքուած երկու կին, այծիկի ուղեկցութեամբ, քայլում են Երեւանի հին փողոցով:

Կանգ առնենք Բիենալէում ցուցադրուած Սարեանի երեք դիմանկարներէից մէկի՝ նրա պորտրետային ժանրի գլուխգործոց «Եղիշ Զարենցի դիմանկարի» վրայ:

Զարենցը պատկերուած է մուգ կապոյտ աստղազարդ պատառի Փօնի վրայ: Նրա դէմքի բնորոշ դիմագծերը՝ մեծ քիթը, ցցուած ալտերը, բերանի անհանգիստ գծագիրը, լուսաւորուած են ներքին կրակով, որը ճառագում է բանաստեղծի իմաստուն, սեւեռուն աչքերից: Բանաստեղծի անհանգիստ պոռթկուն խառնուածքը կարծես հաւասարակշռուած է յաւերժութիւնը խորհրդանշող եգիպտական դիմակի հանդարտ հայեացքով, ինչը աւելի է ընդգծում Զարենցի անսանձ տեմպերամենտը եւ մտքի մըշտական աշխատանքը:

Աւետիք Իսահակեանը յիշաւի առաջիններից մէկն էր, որ մանրամասնօրէն վերլուծելով Սարեանի ստեղծագործութիւնները իր «Հայաստանի նկարիչները Վեներական միջազգային պատկերահանդէսում» եւ «Սարեանը ամբողջ աշխարհին է» յօդուածներում տուեց խորը եւ արժէքաւոր գնահատական նրա արուեստին: Նա գրում է. «Երբ նայում էք նրա նկարներին, մի անհուն սիրով ու կարօտով է լցում ձեր հոգին դէպի հայ աշխարհը՝ «արեւի տակ պարզուած հէփաթ», մի խորին քնարագութիւն, իր չքնադ լեռներով ու գետերով, արտերով ու եղնիկներով, պաշտելի հայ գիւղացիով եւ նուիրական գութանով: Եւ մտածում էք. ինչքան է սիրում հեղինակը այս եր-

կիրն ու նրա հերկողին, ինչքան շատ, որ նույն րուխ գգացումով վարակում է ձեռք: Եւ երբ մօտենում է՝ նրան, ծանօթանում է՝ նրա գգացումների ու մտքերի հետ, դուք տեսնում էք, որ իրաւ, այդ նկարները նրա հոգուց են դուրս բխել, այդ նկարների նախատիպերը, Հայաստանը, գուրգուրուած, սիրուած են՝ նրա հոգում այնքան կաթոգին, այնքան գեղեցիկ:

Նկարիչ Սարեանը արուեստով ու կեանքով նուիրուած է Հայաստանի վերածննդին ու վերաշինմանը, դարերի աղետների մէջ փշրուած մեր ժողովրդի ազգայնացմանն ու հայացմանը⁷:

Հարկ է ասել նաեւ այն, որ Սարեանի գրոյցները իսահականի հետ, նրա պատմածները Հայաստանի առօրեայի մասին նպաստեցին, որ իսահականը հայրենիք վերագառնալու որոշում կայացնի: Այդ մասին է վկայում Մասեանին գրուած Սարեանի նամակի հետեւեալ հատուածը. «Այստեղ, Վենետիկում, ապրում է Աւետիք Իսահակեանը: Շատ ուրախացաւ իմ գալուս, որ վերջապէս կենդանի մարդ է գալիս, եւ, լսելով իմ անկեղծ գովասանքները մեր երկրի շինարարների հասցէին, աւելի լըցուեց ցանկութեամբ վերադառնալու Հայաստան եւ մասնակից լինելու մեր երկրի վերածնութեան գործին:

Դու երեւի ծանօթ ես հետը անձամբ, գուցէ կարելի է մի կերպ յաջողացնել նրա գալը» (1924 թ., յունիս-յուլիս, Վենետիկ):

Բացի արդէն նշուած գործերից՝ «Հայաստան», «Լեռնային քանակար», «Գունագեղ քանակար», «Նրբեան», «Նդիշէ Զարեանցի դիմանկարը», Սարեանը Վենետիկում ցուցադրել էր «Արեւալին բնանկարը», «Միջօրէի լուսիւնը», «Նատիւրմորտ», «Աշոտ Յովհաննիսեանի» եւ «Դերասանուհի Խումաշեանի» դիմանկարները եւ երկու գրաֆիկական աշխատանք:

Յուցահանդէսի հայկական բաժնում ներկայացուած էին նաեւ Ե. Թադեւոսեանի «Արագածն է իր լանջերով» նկարը, Փ. Թերլեմէզեանի «Վարագայ լեռն ու Վանայ լիւնը», Վ. Սուրէնեանցի նկարները հայ գաղթականների մասին, Տարազորոսի զարդ-ջրանկարը՝ արեւելեան գորգի ճոխ երանգներով, Ս. Առաքելեանի երկու բնանկար:

Բիենալէի ռուսական եւ հայկական կերպարուեստը ներկայացնող բաժինները մեծ հետաքրքրութիւն առաջացրեցին թէ՛ քըն-

⁷ Ա.Ի.ՆՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ, նոյն գրքի՝ էջ 113:

նաղաանների, եւ թէ այցելունների մօտ: Դրանք գրաւեցին առաջին տեղը վաճառուած նկարների թուով, որոնց մէջ էր նաեւ Զիտ-վաննի Դալավիլլայի կողմից գնուած Սարեանի «Նրեւան» (1924 թ., կտ. իւղ., 69x69) կտաւը:

Աւետիք Իսահակեանի որդու՝ Վիգէն Իսահակեանի «Հայրս» գիրք-յուշագրութիւնը շատ արժէքաւոր ու նոր տեղեկութիւններ է տալիս վենետիկեան Բիենալէի ցուցահանդէսի եւ Սարեանի՝ Վենետիկում անցկացրած օրերի վերաբերեալ: Յուշերը վերակենդանացնում են 1924 թ. յունիս-յուլիս ամիսների վենետիկեան կեանքը իր ողջ դունագեղութեամբ, եռուզեռով, անցուղարձով եւ այս ֆօնի վրայ նկարագրուած են երկու հայ վարպետների հանդիպումները, որոնք հիմք պիտի դառնային մեծ ու անզուգական բարեկամութեան: Ինչպէս վկայում է Վիգէն Իսահակեանը, Իսահակեանն ու Սարեանը անբաժան էին իրարից. «Միասին այցելեցին Բիենալէ ցուցահանդէսը, որը Սարեանը ուզում էր տեսնել ամբողջութեամբ:

Միայն իտալական տաղաւարը քաղկացած էր 48 սրահներից, կային նաեւ ութ օտարագգի տաղաւարներ, որոնք բոլորն էլ պէտք էր անպայման դիտել: Ժամեր շարունակ Սարեանը հօրս հետ այցելում էր տարբեր տաղաւարներ, ցածր ձայնով, ինքն իրեն համար գնահատումներ անում, իսկ հայրս աւելի զգացմունքային, քարճրածայն յայտնում էր իր տպաւորութիւնները: Երբ յոգնում էին, գնում էին սրնարան, մի բանի րոպէ հանգստանում եւ նորից, նոր ուժով շարունակում արշաւը... [...]

Սարեանը ուզում էր տեսնել ողջ Վենետիկը, ոչինչ բաց չթողնել: Հոչակաւոր պալատների այցելութիւնից յետոյ ուշադիր նայում, գնում էր նաեւ ամենասովորական վենետիկեան տները, ուր ապրում էր հասարակ ժողովուրդը, նրա գնահատող աչքը «ամենախղճուկ շինութեան մէջ անգամ մի արժէքաւոր մանրամասն էր նշմարում՝ մի պատուհան, մի արձանիկ, մի շքամուտք, մի ջրհոր: Մենք էլ նրա հետ, կարծես թէ Վենետիկը երկրորդ անգամն էինք տեսնում»⁸:

Շատ հետաքրքիր հանդիպում է տեղի ունեցել Վենետիկից ոչ հեռու գտնուող Լիդոյ կղզում Սարեանի եւ Դեազիլեւի միջեւ, որի ականատեսն է եղել Վիգէն Իսահակեանը:

⁸ Վիգէն ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ, Հայրս, է. 2000, էջ 113, 115:

Սարեանին մի երկու օրով Լիզոյ էր հրաւիրել՝ Աղբիատիկի հիւսքանչ լողափը վայելելու։ Լողալուց յետոյ նրանք քայլելով հասան Լիզոյի ամենաշքեղ «Էլսինոր» հիւրանոցը եւ տէրասի կաֆեներից մէկում որոշեցին մի բաժակ սուրճի նստել։

«Կովկասեան արտաքին ունեցող մի մարդ մօտեցաւ մեր սեղանին, - գրում է Վիգէն Իսահակեանը, - եւ ջերմօրէն բարեւեց Սարեանին։ Սերգեյ Դիագիլեւն էր, գարմացել էր տեսնելով Սարեանին Վենետիկում, որին քննաչում էր դնուել Ռուսաստանից։ [...] Այժմ՝ նա Խալիա հիւրախաղերի էր բերել իր հոշակաւոր «Ռուսական քալետ»-ը։ Դիագիլեւը ազաւորէն հարց ու փորձ էր անում Սարեանին, հետաքրքրում Ռուսաստանում ապրող նկարիչների վիճակով, եւ յանկարծ՝ զրոյցի ընթացքում, նրա մօտ մի միտք ծագեց եւ նա ասաց Սարեանին, որ շատ է փափագում արեւելեան մօտիւններով մի վառ ու գունեղ ներկայացում պատրաստել՝ ասենք թէ «Շահերեզադէն» [...] եւ առաջարկեց Սարեանին, որ նա էլ քեմական ձեւաւորումը կատարի քննականաբար քարձր վարձատրութիւն խոստանալով։ Սակայն Սարեանը առանձնապէս չոգելորունց այս գայթակղիչ, ամէն մի անուանի նկարչին պատիւ բերող առաջարկութեամբ։ Անշուշտ նա չէր մոռանում իր խորհրդային քաղաքացի լինելու հանգամանքը»⁹։

Յաջորդ օրը Լիզոյից նաւով վերադառնալիս՝ Իսահակեանը եւ Սարեանը նորից են հանդիպում Դեագիլեւին, այս անգամ յայտնի դուռ պարուհի, «ռուսական քալետի աստղ» Աննա Պաւլովայի ուղեկցութեամբ։

Աննա Պաւլովան ասաց, որ եկել են Վենետիկ մի քանի օրով հանգստանալու, այցելել է Բիեննալէ եւ շատ է հաւանել Սարեանի կտաւները, որոնք բոլորից տարբերում են իրենց արուեստով, գոյներով եւ մանաւանդ գերծ են իրենց այնքան խորթ, պրոպագանդիստական տեղեկանքներից։ Ասաց, որ պատրաստում է «Լեոների թագաւորի եօթ աղջիկները»՝ մի քալետ Ալեքսանդր Սպենդիարեանի երաժշտութեան հիման վրայ, եւ անսահման գոհ կը լինէր, եթէ Սարեանը համաձայնէր այդ ներկայացման համար կոստիւմների մի քանի էսքիզ կատարել։ Սարեանը, որը մի առանձնակի նրբին սիրալիրութիւն էր հանդէս բերում տիկին Պաւլովայի հանդէպ, ասաց. «Եթէ սիրով ձեռնամուխ կը լինէի ձեր մտայնացման իրագործմանը,

⁹ Նոյն տեղում, էջ 139-140։

ինչպես նաև շատ կը ցանկանայի նկարել Ձեր պորտրէն, բայց ցաւօք, ժամանակ չի մնացել, մի քանի օրից պէտք է մեկնեմ»¹⁰:

Վենետիկեան ցուցահանդէսը Սարեանի կեանքում բացառիկ դեր խաղաց: Նախ եւ առաջ այն հնարաւորութիւն ընձեռեց նրկարչին առաջին անգամ այցելել Եւրոպան, տեսնել Գերմանիայի եւ Իտալիայի թանգարանները, առնչուել Արեւմտեայ գեղարուեստական կեանքին: Սարեանը գրի առաւ այն ամէնը, ինչ տպաւորել ու յուզել էր իրեն, եւ վերադառնալուն պէս իր նօթերը տպագրեց «Նորք» հանդէսի 1925 թ. 5-6 միաւորուած համարում:

Անդրադառնալով իտալական հին ու նոր արուեստին, Սարեանը գրում է նաեւ իրեն՝ որպէս Հայաստանում հնութիւնների պահպանութեան գործի հիմնադրին, խորապէս յուզող ցաւոտ խընդիրների մասին: Նա մասնաւորապէս գրում է. «Թանգարանային եւ յուշարձանների պահպանման գործն Իտալիայում հիանալի կերպով կազմակերպուած է: Կայ յատուկ միջնատրութիւն, որ այդ յուշարձանների ուսումնասիրութեան, պահպանման, վերականգնման, հաւաքման եւ այլ գործերն է վարում, միաժամանակ ամէն տեսակի յարմարութիւններ ստեղծելով տուրիստների համար, որոնք հեղեղում են Իտալիան եւ այդ աղբատերկրին հսկայական եկամուտ են տալիս:

Ինչքան լաւ կը լինէր, եթէ մեր երկրում, որն այնպէս հարուստ է գանազան դարաշրջաններին պատկանող հնութեանց յուշարձաններով, որոնք գանազան պատրուակներով, ի հարկէ գլխաւորապէս անկուտուրականութեան ու տգիտութեան պատճառով, անխնայ կերպով ոչնչացւում են ամէնուրեք, գոնէ մի միլիոններորդականն արուէր այն ամէնի, որ Իտալիան է անում»:

Սարեանի «Համփոքական տպաւորութիւնները» 20-ական թուականների հայ ընթերցողի համար հազուադիւր հնարաւորութիւն էին ծանօթանալու արեւմտաեւրոպական եւ ուսական արուեստի առանձին անունների, ուղղութիւնների հետ, հաղորդակցուելու արուեստի միջազգային ցուցահանդէսի միջնորդին, Սարեանի աչքերով տեսնելու Վենետիկը, Ֆլորենցիան, իտալական վերածննդի վարպետների անմահ ստեղծագործութիւնները:

¹⁰ Նոյն տեղում, էջ 151:

Սարեանը հրաժեշտ է տալիս Խտալիային, ընդմիջտ սիրահարուած մնալով դասական արուեստի բնօրրան ալդ երկրին: Նա խոստովանում է Լուսիկ Սարեանին գրուած իր նամակում: «Ամենահասարակ բանն ինչ-որ լինի, հիանալի է եւ անկրկնելի, ուղղակի ուրիշ բան է, Լուսինչիո, կարծես թէ աստուածներն են այս բոլորը ստեղծողները, այլ ոչ թէ մարդիկ: Գերմանիան մարդկային է, իսկ Խտալիան աստուածային» (1924, յուլիսի 8, Վենետիկ)¹¹:

Վենետիկը ցնցող տպաւորութիւն թողեց Սարեանի վրայ ու, թէեւ նկարիչը իր ստեղծագործութեան մէջ չանդրադարձաւ ալդ հէքիաթային քաղաքին, բայց եւ այնպէս կերտեց նրա անմոռանալի կերպարը իր գրառումներում: Ահա թէ ինչպէս է Սարեանը թափանցել Վենետիկի էութեան մէջ. «Վենետիկը իրականացած հէքիաթ է: Ամէն ինչ աներեւակայելի չափերով ներդաշնակ, ռմաւոր եւ գեղեցիկ է Վենետիկում: Գօնդօլը, կարծես կենդանի թռչուն, գլուխը հպարտօրէն քարճարցրած սահում է ջրանցմանով, անցնում պալատների ու տների մօտից, որոնք ուղղակի ջրի յատակից են քարճարնում: [...] Ի դէպ, մոտորային նաւակներն ամենեւին չեն սագի Վենետիկին: Վենետիկը թանգարան է: Քաղաքակրթութեան բոլոր նորամուծութիւնները աններդաշնակութիւն կը մտցնեն նրա մէջ: Վենետիկը չալտր է խախտի իր ռըր, այլապէս կը կորցնի իր ողջ հրապոյրը: Նրա ռըր միաժամանակ նրա կեանքի ռիթմն է: Վենետիկին չի սագի ջղային կեանքն ու արագ թափը: Նրա ռիթմը ծովածոցի ռիթմն է՝ միշտ անդորր եւ մակընթացութիւնն ու տեղատուութիւնն աննկատելի: [...] Վերացրէք գօնդօլները, տրադիցիոն ժողովրդական գրօսանք-տօները, Պիացցա Պիացետտայի ամենօրեայ սիմֆոնիկ համերգները եւ այլն, եւ Վենետիկը կը դառնայ մի դատարկ տուփ»¹²:

Խտալիա կատարած ուղեւորութիւնը Սարեանին հնարաւորութիւն ընձեռեց ծանօթանալու ոչ միայն դասական արուեստի ստեղծագործութիւնների հետ, այլեւ ժամանակակից գեղանկարչութեան տարրեր հոսանքների, նոր անունների եւ ուղղութիւնների հետ, առնչուելու Եւրոպայի գեղարուեստական կեանքի անցուղարձին, հանդիպելու հին ու նոր բարեկամներին՝ Աւետիք

¹¹ Լուսիկ Սարեանին ուղղուած նամակները պահպանում են Մ. Սարեանի ընտանեկան արխիւում:

¹² Ս. Սարեանի նոյն գրքի՝ էջ 173-174:

Իսահակեան, Էդգար Շահին, Սերգեյ Դիագիլեւին եւ, ինչը շատ կարեւոր էր, ներկայացնելու իր վերջին տարիների աշխատանքը նոր ձեւերի եւ միջոցների տանջալից որոնումների արգասիքը, Բիենալէի նման հեղինակաւոր միջազգային ցուցահանդէսին:

Սարեանը, հետեւելով իր ներքին ձայնին, համոզուած գընում էր առաջ, բայց նրան, որպէս ստեղծագործողի կարեւոր էր նաեւ իր որոնումների, իր արուեստի գնահատումը, այն էլ միջազգային ցուցահանդէսի բարձր չափանիշներով: Եւ նա ստացաւ այդ գնահատականը տարբեր հեղինակաւոր արուեստագէտների կողմից, որոնցից մէկը իտալացի քննադատ Զուգեպպէ Սպրո-վիերին էր: "Il Mondo" թերթում (1924 թ., օգոստոսի 8) նա մասնաւորապէս գրեց. «Նրա նկարները հզօր եւ ինքնուրոյն տեմպերամենտի այնպիսի մոխ արտայայտութիւն են ներկայացնում, որ չեն կարող չթողնել ամենաուժեղ տպաւորութիւն դիտողի վրայ: Թե՛ նրա գոյները, եւ թե՛ գծանկարը չափազանց ուշագրաւ են ժամանակիս արուեստի որոնումների տեսակէտից: [...] Ներկայումս Վենետիկում, ՍՍՀՄ պաւիլիոնում, նրա նկարներին յատկացում անկիւնը ամենայն իրաւամբ կարելի է համարել ամենահետաքրքիրներից մէկը ոչ միայն այդ պաւիլիոնում, այլ եւ ամբողջ ցուցահանդէսում»¹³:

Աւելի բարձր գնահատական, այն էլ միջազգային ցուցահանդէսը հիւրընկալող ժողովրդի ներկայացուցչի կողմից, դժուար է պատկերացնել:

Սարեանը հայրենիք վերադարձաւ խանդավառուած եւ ստեղծագործելու անյազ ծարաւով համակուած:

ՌՈՒԶԱՆ ՍԱՐԵԱՆ

¹³ Il Mondo, 24 օգոստոսի, 1924 թ.: